

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Təbrizdə anadan olan Məhəmmədli Hilal Nasir (1903-1949) Xiyabani hərəkatında iştirak etmiş, kitab və dərgilər nəşr etməklə xalqın milli oyanışına, maariflənməsinə çalışmışdır. O, "Sitareyi-Azərbaycan", "Azərbaycan ulduzu" qəzetini, "Hop-hopnamə", "Divani Lahuti" və digər kitabları nəşr etdirmişdir. Eyni zamanda, o, "Mirzə Taği xan Əmiri-kəbir", "Nicati-bəşər", "Ana dili" pyeslərini yazıb Təbriz səhnəsində tənəşəyə qoymuşdur.

21 Azər hərəkatında yaxından iştirak edən Nasir də sosial-demokratizm cərəyanına meyil göstərmiş, Sovet Rusiyasının bolşevizm siyasətinə bir müddət inanmışdır. Məsələn, o, bir əsərində inanırdı ki, Sovetlər Birliyində bütün xalqlar, insanlar azad, bərabər və xoşbəxt olaraq yaşayırlar. Nasir yazırdı:

**Mülki-Şurada kədr əfasəndir,
Hər nə varsa orda hər insanəndir.**

O, "Oktyabr" şeirində isə yazırdı ki, guya, oktyabr inqilabı ilə dünya zülmədən azad edilib. 2 Əlbəttə, Nasir də bir çox ziyalları kimi həmin dövrdə Azərbaycan xalqının nicat yolunu əsasən sosial-demokrat təlimində görmüş, ancaq onun, xüsusilə rus bolşevizminin əsil mahiyyətini dərk etməkdə çətinlik çəkmişdir.

20-ci əsrdə yaşayan Hüseyin Səhhaf Güney Azərbaycanın Təbriz şəhərində dünyaya gəlmiş, bir sıra qəzet və jurnallarda ("Səhənd", "Azərbaycan", "Vətən yolunda" və b.) şeir və məqalələrlə çıxış etmişdir. 21 Azər hərəkatında yaxından iştirak edən Səhhaf Milli hökumətə həsr etdiyi bir şeirində yazırdı:

**Eşq ola eşq ilə azadlıq sevən
bir millətə,
Qoydular sidq ilə mərdanə
qədam hürriyyətə,
Qüvvəti-qəlb ilə iqdəm etdilər
bu nehzətə,
Qərinələr zillət çəkən ellər
yetišdi izzətə,
Azərstanda olub milli hökumət
bərqərar,
Azər övladı bu gün dünyaya
eylər ictimaiyyət.**

**İttifaq ilə bu gündə vermişdik
biz əl-ələ,
Əhli-Azərbaycan olmuş təməmi
yekdile,
İttihadla bütün dünyaya saldıq
vəlvələ,
Qoymaq bir də vətən övladı
düşsün müşkülə,
Almışıq muxtariyyət, qəmli**

**könüllər şad olub,
Şirlər zənciri-istibdadidən
azad olub.**

O, "Milli hökumətə" şeirində də yazırdı ki, artıq Azərbaycan xalqının həmiyyət, qeyrət, birlik vaxtıdır. Səhhaf yazırdı:

**Milləti-Azər bu gün vacibdi
versin əl-ələ,
İttihad etsin gərək, olsun təməni
yekdile,
İttifaq ilə salın bünyadi-zülmə
vəlvələ,
Mövqeyi-şirkətdi, izhari-şücaət
vaxtıdır.**

20-ci əsrdə yaşamış təbrizli

milli hərəkatını da təbliğ etmişdir. O, "Azərbaycan" şeirində Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığından, mütəfəkkirlərindən söz açmış, onun böyük bir tarixnin, mədəniyyətinin olmasını vurğulamışdır. 7 Ancaq bu zaman o da, sosial-demokrat əqidəli bir çox ziyalılarımız kimi Azərbaycan türklərinin milli kimliyini "azəri", dilini "Azərbaycan dili" kimi qələmə vermişdir.

Bakıda anadan olan Balas Azəroğlu ömrünün bir müddətini (1938-1946) Güney Azərbaycanda yaşamış, 21 Azər hərəkatında yaxından iştirak etmişdir. "Səhər şəfəqləri", "Mənim günəşim", "E-lə oğul istəyir vətən" və digər ki-

Azərbaycanda yaşadığı müddətdə də ADF-nin liderlərindən biri kimi, Milli hərəkatın qalib gəlməsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

Bakıda anadan olub, ancaq 1938-ci ildən etibarən Güney Azərbaycanda yaşamış Haşım Tərlan Azərbaycan Milli hərəkatı məğlub olduqdan sonra (1946) bir müddət sürgündə olmuşdur. Sürgün bitdikdən sonra o, Pəhləvilər rejiminə qarşı mübarizəsini davam etdirmiş, 1979-cu ildə baş verən "islam inqilabına" da müəyyən ümidlər bəsləmişdir. O, Məhəmmədrazə şahın devrilməsindən sonra yazırdı:

zadlı məsələlərə toxunmuşdur. O, dünyada xeyir və şər, ədalətli və ədalətsizliyin əsil səbəbkarını tapmağa çalışmış, səmavi dinlərin adından çıxış edənləri tənqid etmişdir:

**Məsul kimdir? Sənsən, ya mən?
Ya onlar ki,
"Böyük Tanrı" deyə-deyə,
Başardıqca,
Yazıq, məzlum kütlələri,
Cəhəldə saxlayırlar.**

**Məzlumların tarix boyu,
Zülmə qarşı,
Ölüm-dirim döyüşündə,
Zalımlara arxa durub,
Tək onları haqlayırlar?**

Güney Azərbaycanda milli maarifçilik: türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq

Mir Mehdi Çavuşı (1909-1967) də sosial-demokratizmə meyil göstərmiş milli maarifçilərdən olmuşdur. O, inanırdı ki, dünyada bir gün zalımların məzlumlar üzərində zülmünə son verəcək fəhlə-kəndli sinfinin xeyalları gerçək olacaqdır:

**Gərçi dövran dəyişib, vəzi
qərarın bilirəm,
Pozacaq ölkələrin zülmü-busət
satın bilirəm,
Füqərə-kasibənin onda xəyayət.**

tabların müəllifi olan Azəroğlu sosial-demokrat əqidəli milli maarifçi olmuşdur. Özünü "inqilab şairi" adlandıran Azəroğlu yazırdı:

**Mən əl açib göylərdən dilə
mədim azadlıq,
Mənim arxalandığım onlardan
daha artıq,
Ölkələr həsrət çəkən afitab
şairiyəm,
Azadlığın çarçısı, inqilab şairiyəm.**

**Açaq üzəndən niqabın, dərbarı
millət tanısın,
Şah xəyanətlə gedən yolları
millət tanısın,
Xəlcə təhmil olunan murdarı
millət tanısın.**

Ancaq "islam inqilabı" Azərbaycan türklərinin ümidlərini doğrultmadı ki, bundan sonra Tərlan diqqətini bir daha milli maarifçiliyə yönəltdi. O, "Dədə Qorqud" şeirində yazırdı:

**Məsul kimdir? Sənsən, ya mən?
Ya onlar ki, "İsa" deyib,
Tədqiqatçı alimləri,
Yaradıcı insanları
Alovlara tapşırırlar.**

O, "Anam dili" şeirində isə doğma dilinə sahib çıxmağın əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Sönməz yazırdı:

**Dodaqlarım gülümsərkən əzəldə,
Anam mənə "oğul" deyib bu dildə,
Ana dili unudulmaz min il də
Həqiqətdə bu dil mənim canımdır,
İliyimdür, sümüyümdür, qanımdır.**

Sönməz "Mən"sizləmişəm" şeirində isə Türk kimliyindən, Türk dünyagörüşündən zorla uzaqlaşdırılmasına etiraz edir. O, yazırdı:

**Ey mənim məniyim, imdadıma yet!
Bircə gəl mənə qovuş, dadıma yet!
Məni bas bağrıma fəryadıma yet!
Axı mən gör necə sənizləmişəm.**

Ərəbil yaxınlığındakı Nir qəsəbəsində dünyaya gələn Həsən Məcidzadə Savalan üçün də Türklüyü, Türk dili və mədəniyyəti, Azərbaycanlılığı hər şeydən öncəlik təşkil etmişdi. O, "Elmizdən, dilimizdən" şeirində yazırdı:

**Daim yaşayış oldu bizə bir
qara dustaq,
Əl-qol yerinə bəndə vurulduq
dillimizdən.**

**Lal ol dedilər, bilmədik heç bu
nə sözdür,
Səs çıxmadı bir başlı olan
ağıllımızdan.
Min hiyləyə aldımdı özünü
başlı bilənlər
Post aldı, məqam aldı, usandı
elimizdən
Çün satdı elin, doğma dilin,
oldu şərəfsiz.**

Savalan "Hədər olmaz" şeirində də yazırdı ki, doğma dilə, Türk dilinə sahib çıxmaq lazımdır. O, yazırdı:

**Sən yurduva yan, yan elüvə,
yanmalı vaxtdır,
Doğma dilivə yansan əgər bismər
olmaz.
Bax gör səni dünyada tanırlar
bu dil ilə,
Dil olmasa, varlıqda bütünlük
gedər olmaz.**

**lin, bilirəm,
Birləşib sanki dənizdir gəlib
üşyanə kasıb!
Quracaq məhkəməni ədl ilə
üdvənə, kasıb!**

Çavuşı da sadəlvhlüklə yazırdı ki, bütün bunları gerçəkləşdirən də, guya dünyaya ədaləti, sosial bərabərliyi gətirən Sovet Rusiyası, rus bolşevizmidir. O, yazırdı:

**Salma özün əbəs yerə boş-boş
xəyalə sən,
Bəsdür bu qədr dözmüsən odlu
mələlə sən,
Doğmuş günəş səadət ilə,
bax şimalə sən,
Dur indi mən kimi eli et şadman,
cocuq,
Qoy qalmasın ürəkdə bu
həsrət nəhan, cocuq.**

Bütün xalqların pənahı kimi gördüyü "Leninin yolu"nu getməklə Azərbaycan xalqının da azadlığa və xoşbəxtliyə çatacağına inanən Çavuşı Azərbaycan

O, "Səttarxan" şeirində isə diqqəti Səttarxanın başçılığı ilə Təbrizdə baş qaldırmış Məşrutə hərəkatına yönəlmiş, həmin hərəkatda Azərbaycan xalqının, o cümlədən Səttarxanın yerini və rolunu ifadə etmişdir.

**İranın elləri bizə göz dikib,
Azadlıq günəşi demək bizdədir.
Bunu şərqililər də bilmişdir artıq,
Bizdən keçəcəkdir Şərqa azadlıq.**

Azəroğlu hesab edirdi ki, 21 Azər hərəkatının məğlub olması müvəqqətdir, bir gün Azərbaycan xalqı öz milli azadlığını əldə edəcəkdir. O, yazırdı:

**Dostlar süngüylə qazdı: "Mücahid",
Mənim də "Fədat" qalacaq adım.
Sabahki döyüşə olmasam şahid,
Başqa bir ad ilə yenə övladım
O gün vuruşacaq...
Bil, bu zülmətdən
Qurtaracaq səni, vətən, ey vətən.**

Azəroğlu daha çox milli maarifçiliklə məşğul olmuş, Quzey

**"Dədə Qorqud"; müqəddəsdir əməlin,
Qaranlığa nur çiləyir məşəlin,
Kəs rüşətdən istisamın təməlin,
Sənle birgə iradəli elim var,
Dan yerində günəş kimi parlar.**

O, "Dilimi qaytarın mənə" şeirində də yazırdı ki, ona lazım olan Azərbaycanın azadlığı və milli dilidir:

**Dil deyirəm... mənə anmır,
Səsləyirəm, öz dayanmır.
Nəvələrim mənə qanmır,
Dilimi qaytarın mənə.**

Təbrizdə anadan olan Kərim Məşrutəçi (Sönməz) hüquq təhsili almış, uzun müddət bank idarəsində işləmişdir. 1979-cu il "islam inqilabı"ndan sonra "Varlıq" dərgisində məqalələr, şeirlər yazan Sönməzin "İsanın son şamı", "Ağır illər", "Yeni yollar açan dağçı" və digər əsərləri vardır.

Sönməz "İsanın son şamı" poemasında obrazlardan birinin dili ilə dünyadakı ziddiyyətli, tə-